

פרק ו' העידן המודרני – תורת ההכרה החדשה

מה הוא העידן המודרני ומתי הוא התחיל?

מקובל לחלק את כל תולדות האנושות לשלוש תקופות:

1. העולם הישן, הטרומ-מודרני

2. העידן המודרני

3. העידן הפוסטמודרני.

לגבי הזמן שבו התחילה התקופה המודרנית, יש תאריכים שונים: אם מתייחסים לאירועים מדיניים וצבאיים, בדרך כלל מצביעים על גילוי אמריקה בסוף מאה 15 כעל התחלה של העת החדשה. אם מתמקדים בתהליכים החברתיים, מדברים על מאה 18 בתחילת העידן החדש באירופה. אבל אנחנו עוסקים בתולדות החשיבה האנושית, ומבחינה זו, העידן המודרני מתחיל במאה 17 ונקודת ההתחלה היא פרסום ספר מהפכני בשם "הגיונות על הפילוסופיה הראשונית" מפרי עטו של רנה דקארט (1596–1650), אבי הפילוסופיה החדשה.

איזו מהפכה הביא דקארט? בעולם הישן, עולם האמונה והמסורת, לאף אחד ממאות מיליוני יהודים, נוצרים ומוסלמים לא היה צל של ספק בקיומו של עולם סביבנו – והראיה מן התורה, שם כתוב שה' ברא את העולם! אבל דקארט הטיל ספק באמונה זו. איך זה קרה? הוא שאף למצוא קרקע מוצקה לכל החקירה המדעית, בסיס הידע הוודאי, שממנו יוכל להתחיל את מחקרו. לכן הוא ניסה תחילה לרוקן את ידיעתו מכל מה שניתן להטיל בו ספק, ולאחר מכן לחזור להאמין שוב רק במה שיש הצדקה לכך.

"האם אני יכול להיות בטוח שעכשיו אני יושב, לבוש חלוק, מול האח" – שאל דקארט. תשובה ראשונה היתה: לכאורה לא, שהרי כמה פעמים ראיתי אותה תמונה בחלום, ואז שכבתי על מיטתי, אז מניין לי שגם עכשיו אינני חולם? מניין לי בכלל שאני קיים? והתשובה הסופית היתה: אפשר להסתפק בכל דבר, חוץ מספק עצמו, שהרי מי שחולם או הוזה הזיות לא שואל שאלות ולא מסתפק! א"כ המחשבה שלי, המטילה ספק בקיומי ובקיום של העולם הסובב, היא הראיה שלפחות אני, החושב והמסתפק, קיים במציאות.

וכך סיכם דקארט את עמדתו בקצרה: 'אני מטיל ספק בכול, לא מקבל שום דבר – אפילו לא היקשים לוגיים⁸¹, חוץ מדבר אחד שהוא אני, "היות שאני חושב – משמע אני קיים".'

הטלת הספק בכול, היא סימן מובהק של הפילוסופיה החדשה. הפירוק הזה הוא ההיפך הגמור לגישה המסורתית, לפיה אדם בנה את זהותו מתוך חוכמת חיים המצטברת של דורות לפניו. המתודה של "ספק ראדיקלי" לא איפשרה להשען על סמכות של "ספר הספרים" או על מסורת העמים, לכן דקארט מצא דרך אחרת להשתכנע בקיומו של העולם הסובב. לדבריו רק דבר אחד קיים בודאות – זה האני החושב (אני חושב – משמע אני קיים). א"כ כל דבר שהמחשבה שלי, אחרי דרישה וחקירה, מגיעה למסקנה שהוא קיים, יש להניח שהוא אכן קיים. לכן אנחנו שבים ומאמינים בקיומו של עולם, היות ואנחנו חושבים עליו.

זו הייתה מהפכה מחשבתית, שהעמידה את ההכרה האנושית בעמדה של שופט יחיד: ורק אותם דברים, שהיא תכיר בקיומם, ייחשבו מעתה כקיימים באמת!

ומכאן הדרך היתה סלולה לגישה "רציונלית", המאמינה בשכל האנושי כשופט עליון, ולהשקפה שרואה במדע את הגורם היחידי שיכול לטען לאמת. בעידן המודרני רק המחקר המדעי, שמטיל ספק בכל דבר ודורש הוכחות על כל טענה, מוסמך לדבר בשם אמת. וכל היתר – זה בדיות ואמונות תפילות, פחות או יותר. באופן זה אצל האנשים הנאורים, הרציונליות הייתה אמורה להחליף לא רק את הדתות אלא כל האמיתות המסורתיות.

התפתחות זו מביאה אותנו ישירות לדיון בנושא תורה ומדע.

⁸¹ אותם קבלה פילוסופיה הקלאסית של אריסטו כהוכחה לכל דבר וענין.

תורה ומדע – הסתירה, כביכול, והנסינות ליישבה

ההשקפה המודרנית, גרסה שאמונה דתית וחוויות מיסטיקות נחותות מהשיטה המדעית, וחלק נכבד מהדוגמות הדתיות מזיקות לאנושות. לאמיתו של דבר, עם הטיעון הזה אפשר היה לחיות, כי נזקו לא היה רב. אבל האיום הרציני בא מהשאלה הבאה: שמא אמונה דתית לא רק נחותה ומזיקה, אלא גם נסתרת על ידי מחקר מדעי? ואם כן, מכיון שבעיני אדם המודרני מדע הוא כלי יחיד, שבעזרתו ניתן להבחין בין אמת לשקר, הרי, מבחינתו, יש להתיחס אל התורה כאל בדייה, ולא יותר. לכאורה, יש תחומים שבהם קיימת כביכול סתירה בין תורה למדע. בעיקרם הם: גיל העולם, התפתחות העולם והתפתחות החיים.

היו שהחליטו, שסתירה זו בלתי נמנעת, ואין התורה והמדע יכולים לגור בכפיפה אחת, ומתוך כך באו לידי כפירה בתורה (אם מתוך טעות, אם מתוך שרירות לב).

היו שבאו מתוך כך להכחשת המדע, והיו שניסו לתאם בין מדע ואמונה.

החסרון שבדרך ההכחשה: המכחיש כאילו מודה, שאמונתו תלויה בסתירת המדע, וממילא אם לא יצליח לסתור את המדע, אמונתו מעורערת. דבר זה מעמיד לעיתים את המאמין במצב של מתגונן, וגם מפריע לישוב שכלי ושקט של הבעיה. מאידך – מצב זה מגרה את הכופר לחזק את מדעו ולנסות לסתור על ידי כך את התורה.

החסרון שבדרך התאום: המאמין מודה, שאמונתו ותורתו, תלויים בהתאמת התורה למדע. והיה אם תתגלה חולשה בפרשנות זו, תתערער, חלילה, האמונה.

כמו כן: הרי המדע נתון לשנויים מדור לדור, ולשוב ולפרש את התורה ולהתאימה למדע מידי דור, הרי זו השפלה לתורה⁸².

הפתרון הוא: **הפרדת התחומים בין מדע לאמונה**. רק לאחר מכן, ניתן להשתמש, הן בדרך סתירת המדע, והן בדרך התאום. בשלב ראשון חייבת להיות הפרדת התחומים, שחשובה גם מבחינה עקרונית וגם מבחינה טקטית.

הגישה לפתרון בעיית מדע ואמונה, מורכבת איפא ממספר שלבים, והסדר המחשבתי הינו גורם חשוב בה.

שלב ראשון – הפרדת התחומים

פשר הפרדה זו: התורה לא באה ללמדנו את חוקי הטבע, אלא להדריכנו בחיי הרוח והמוסר. אין זה מעניינה של התורה לאלפנו ידיעות ועובדות קוסמולוגיות, ביולוגיות, היסטוריות וכדומה, אלא להנחילנו השקפת עולם אמונית והדרכה מעשית. מבחינה זו, התורה צועדת במסלול שלעולם אינו נוגע במסלול המדע, ולא תיתכן כלל התנגשות ביניהם. הפרדה זו היא הדרך "לבנות את ארמון התורה ממעל לה" (ממעל לשיטה המדעית) – ראה קטע ג' בהמשך.

נושאי היסוד של השקפת התורה הם **סיבת הבריאה ותכליתה**: העולם נברא על ידי בורא עליון, שלם, אין-סופי, קדמון; האדם וכל הבריאה נבראו לתכלית שיעד להם הבורא; וקיימת הדרכה והשגחה אלוקית תמידית שהאדם והעולם כולו יגיעו אל תכליתם זו.

כל אלו, הינם מחוץ לתחומי המדע האמיתי שעוסק בשאלות: "מה יש?" ו"כמה?" – ולעולם אינו עוסק בשאלה: "**בשביל מה**?" במלים אחרות, המדע מתאר את היש (שאפשר לכמת ולמדוד), ולא מעוניין וגם אינו יוכל לחדור אל מעבר לו ולא להציע השקפת עולם על מקורו ותכליתו של היש.

כל תורה מדעית בתחומים אלה (של מקור היש ותכלית קיומו), אין השם "מדע" מתאים לה, ואין זו אלא השקפת עולם באצטלה מדעית, שלא נועדה אלא להטעות את הבריות. תחומים אלה – סיבה ראשונה ותכלית אחרונה – נעולים לעד בפני כל חדירה מדעית. אם אנשי מדע מחוויים דעות גם בשאלות של מהות, תכלית וערכים, הרי זה ביטוי להשקפתם הפרטית ולא לאמת המדעית. ליתר

⁸² כמה מצער לקרוא בזמננו הניגים של פרשנים מסוימים, שהתאמצו בכל כוחם לתאם בין תורה ל"מדע" אריסטוטליאני, ששלט בכיפה עד מאה 17, והיום מעלה רק חיוך.

דיוק, אין זה מדע אלא השקפה, המשליכה מן הידע המדעי לתחומים שאינם מדעיים, או חולקת על ידע שמקורותיו אינם מדעיים⁸³.

לפי עקרון של הפרדת תחומים, אם מתגלה סתירה, לכאורה, בין דעה מדעית מסוימת לבין התורה, יש להעלות את דעת התורה לתחומה המיוחד, תחום הסיבה והתכלית שבבריאה, שם אין יד המדע מגעת כלל. מבחינה זו של הסיבה והתכלית, אחת היא אם נוצר העולם ברגע אחד ובפתאומיות, או בתהליך הדרגתי ממושך. העיקר הוא, כי בורא עליון בראו, וברא בו אדם לתכלית יעודה. שום מדע אמיתי (ולא השקפת-עולם המתיימרת בשם "מדע") לא יוכל לקבוע בדרך מדעית, כי תהליך זה של התהוות היקום נוצר במקריות ללא כוונת מכוון. ושום מדע אמיתי לא יוכל לקבוע שאין תכלית יעודה לאדם ושאין השגחה על ביצועה של תכלית זו.

מעתה, שעיקרים אלה הם הם תוכנה של התורה, מה לנו אם רצונו של הבורא היה כי תיברא הבריאה כולה ברגע אחד, או בתהליך של התפתחות במשך מיליוני שנים. כלום הפרטים הטכניים של היצירה הם עיקרי-אמונה?

כל סתירה המתגלה בין המדע לאמונה נובעת, או מטעותם של אנשי המדע, או מגישה לא נכונה של אנשי אמונה. המדענים – מתוך שחרגו מתחום המדע והביעו השקפות עולם "מדעיות" בעניינים שהם מחוץ לסמכותם; והמאמינים – מתוך שביססו את אמונתם על היפותזות מדעיות, ובכך גרמו שבהתערער היפותזות אלו, יתערערו גם יסודות אמונתם.

דוגמא בולטת לכך: הכנסייה הנוצרית בימי ביניים, ביססה את היסוד של מרכזיות האדם בבריאה, על ההנחה האסטרונומית שכדור-הארץ, מושבו של אדם, נמצא במרכז היקום, וטילו כוכבים ומזלות מסתובבים סביבו. לאחר מכן, כשהתברר ע"י ניסוי מדעי, שאין הארץ מרכז היקום, חלה התנגשות חמורה בין המדע, לבין עקרון "דתי" זה. הגיעו הדברים לידי כך, שהאינקוויזיציה בקשה להוציא להורג את הדוגלים בתאוריה לפיה הארץ מסתובבת סביב השמש, כדין כופרים. כמה מגוחכת נראית כיום מחלוקת זו, האם לא אחת היא למעמדו הדתי של האדם, אם הארץ מסתובבת סביב השמש, או להיפך? האם מעמדו הרוחני של האדם ייקבע, לפי תאוריה אסטרונומית זו או אחרת?!

א'. קדמונינו ידעו סודה של הפרדה זו, ולכן קבעו ששום מדע לא יוכל לסתור דבר מן התורה

אמר החבר: מאין נקח הוכחות חותכות בשאלה זו, וחלילה לבורא שיתן תורה הנסתרת מכוח הוכחות חותכות. ואדרבא ההפך הוא הנכון, התורה מוכיחה על חדוש העולם. התורה באה ללמדנו בנפלאותיה המשנים את חקי הטבע, הן בבריאה חדשה של דברים, הן בשנויים לדבר אחר, על חכמת הבורא ויכלתו לעשות מה שיחפוץ בעת שיחפוץ (והן המשמשות הקדמות מוחשיות אמתיות לאמונת החדוש). ואמנם בעית החדוש והקדמות עמקה היא וראיות שני הצדדים שוות, על כן מן הראוי להכריע לצד החדוש על פי המסרת מאדם ועד נח ועל פי דברי משה שבאו בנבואה שהיא אמתית יותר מהעיון השכלי. ואף אם היה המאמין בתורה מחיב להאמין ולהודות בחומר קדום הנקרא "היוליו", שממנו ברא הבורא את עולמו ולהאמין בעולמות רבים שקדמו לעולם הזה, לא היה בזה פגם באמונתו, כי יודה על כל פנים שהעולם הזה מחודש מזמן ידוע ותחילת האנושות אדם ונוח.

רבי יהודה הלוי, כוזרי (בתרגום גניזי), מאמר א', ס"ז

- לא תתכן סתירה לתורה מכל תחום שהוא, מוחשי או שכלי.
- עיקרה של תורה שהוכח ע"י מופתים – שבורא עולם שליט בו כרצונו.
- אין הכרעה שכלית בשאלה של קדמות העולם או חידושו, אלא ההכרעה היא בידי קבלה נבואית.
- הדעה על עולמות שקדמו לעולמו אינו פגם באמונה.

⁸³ יש שקוראים לה בשם "מדענות".

ב'. תורה ומדע – שני תחומים שונים, ולא יכולה להיות סתירה ביניהם

אמרה תורה על אות הקשת (בראשית ט, טז) "וראיתיה לזכור ברית עולם". וחכמי הטבע נתנו סבה טבעית לקשת, כמו שידוע מדבריהם. אבל הדבר הוא כך, שהסבה אשר נתנה התורה הוא הסבה, שלכל דבר יש סבה טבעית מחייב אותה, ועל אותה הסבה הטבעית יש סבה אלקית, והוא סבת הסבה, ומזה דברו חכמים.

מהר"ל, באר הגולה באר השישי פרק א

- חכמי הטבע מתיחסים לסיבות הטבעיות לתופעות הבריאה.
- התורה מתיחסת לסיבות האלקיות לאותן סיבות טבעיות.

ג'. בנין ארמון התורה ממעל למדע

על דבר הדעות הבאות ע"י המחקרים החדשים שהם ברובם סותרים את פשטי דברי תורה דעתי בזה היא שכל מי שדעותיו ישרות ראוי לו לדעת שאף שאין כל אמת מוכחת בכל אותן החדשות מכל מקום אין חייב כלל להכחישן בבידור ולעמוד נגדן לפני שאין זה כלל עיקר של תורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו העיקר הוא התוך ההסברה הפנימית שבענינים.

זהו כלל גדול במלחמת הדעות שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מהתורה צריכין אנו בהתחלה לא דוקא לסתור אותה כי אם לבנות את ארמון התורה ממעל לזה ובוזה הננו מתרוממים על ידה ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות ואח"כ כשאין אנו נלחצים משום דבר הננו יכולים בלב מלא להלחם עליה גם כן וכו'. וכאשר אין אנו נוגעים בדבר, נוכל לשפוט מישרים, ועתה נוכל לבטל את החלטותיהם במנוחה, במידה זו שהאמת תורה לנו את דרכה

הרב קוק, אגרות הראי"ה ח"א עמ' קס"ג

- התייחסות לדעות מדעיות שליליות: בשלב ראשון אין לסתור אותם, אלא לבנות בנין התורה מעליהם ולחזק את האמונה. בשלב השני לסתור לדחות מה שנוגד את התורה.

ד'. אין זה מענינה של תורה לספר לנו עובדות פשוטות

דבר אלוקיני יקום לעולם אין שום סתירה לשום דבר מן התורה מכל דעה מחקרית שבעולם כלל אלא שאין אנו צריכים לקבל השערות לודאיות אפילו יהיו מוסמכות הרבה כי הן הציץ נובל שעוד מעט יתפתחו יותר כלי הדרישה ותהיינה כל ההשערות החדשות ללעג ולקלס וכל החכמות הנעלות שבימינו לקטנות המוח ודבר אלוקיני יקום לעולם⁸⁴. כי יסוד הכל הוא מה שאנחנו מלמדים בעולם, שהכל פועל ה', והאמצעים, רבים או מועטים, לרבבי רבבות, הם הכל מעשי ה', ושאיין קץ לגבורתו ועוז חכמתו ותפארתו, ב"ה וב"ש לעדי עד. ופעמים שאנחנו מזכירים את האמצעים בשם, להרחיב את הדעת, ולפעמים אנו אומרים בדרך דילוג: "ויצר ה'", "ויעש ה'", כמו שאנו אומרים: "אז יבנה שלמה", ואין אנו אומרים ששלמה צוה לשרים, והשרים לנמוכים מהם, והם לאדריכלים, והאדריכלים לאומנים, והאומנים לעושי המלאכה הפשוטים מפני שהוא דרך ידוע, וגם אינו עיקרי. שאין זה כלל עיקר של התורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו. העיקר הוא התוך, הסברה הפנימית שבענינים.

הרב קוק, אגרות הראי"ה ח"א ע' ק"ה

⁸⁴ ב-27 באפריל, בשנת 1900 נשא לורד קלווין, אחד מהפיזיקאים הגדולים בעולם, הרצאה לפני החברה המלכותית הבריטית, וקבע כי "אין לצפות עוד לשום תגלית חדשה בפיסיקה. מה שנתר הוא רק לבצע חישובים יותר מדויקים. למעשה, נותרו רק שתי עננות קטנות של חוסר ודאות, בקשר לתיאוריה הדינמית של חום ואור". אולם כבר בשנת 1905 פרסם אלברט איינשטיין מאמרים, שהניחו יסוד לתורת היחסות שלו, ובשנת 1913 הציע נילס בוהר את התאוריה הקוונטית – ושתייהן ביחד שינו לגמרי את כל המושגים על עולם הפיסיקלי, שהיו ללורד קלווין ולחבריו, שהאזינו להרצאתו ומחאו לו כפיים.

שלב השני – סתירת המדע הכפריני.

אחרי הפרדת תחומים, ניתן גם לנקוט בדרך סתירת המדע, כאילו יאמר המאמין: "לדידי, אין הבדל בין אם נכונה תיאוריה מדעית זו או אינה נכונה, אבל לדידם של אלה המסתמכים עליה, אין זו כלל אמת ברורה, ויש דרכים לערער אותה כך וכך. באופן זה אין אמונת המאמין תלויה בסתירת התיאוריה, ואיננו בבחינת מתגונן.

דרך סתירת המדע – שני מסלולים לה:

א'. הבחנה בין תאוריה מדעית להשערה בעלמא

לא פעם מתברר, שדברים המוצגים כמסקנות המחקר המדעי, לאמיתו של דבר אינם בגדר מסקנה מדעית אלא בגדר השערה בעלמא, ואינן מוכרחות כלל. נבחר את הדברים: הפילוסופיה של המדע⁸⁵ קובעת, שיש להחשיב כמשתייכת למדע, רק תיאוריה שמאפשרת לתכנן ניסוי, שבו – בהתקיים תנאים כאלה וכאלה – אם יקרה כך וכך, יוכח שהיא נכונה, ואם התוצאה תהיה הפוכה יתברר שהתיאוריה אינה נכונה. אבל אם לא ניתן לתכנן ניסוי שיכול להביא להוכחה או להפרכה, אין זו תיאוריה מדעית אלא השערה בעלמא.

והנה, הנושאים שבהם קיימת כביכול סתירה בין תורה למדע, הם: גיל העולם, התפתחות העולם, וארכיאולוגיה – כל אלו מקצועות, העוסקים בעבר הרחוק, ואין בהם כל אפשרות לחזות ניסוי, שמשוגל להוכיח או להפריך את טענותיהם. האם חסידי תורת ההתפתחות (אבולוציה) יכולים להציע ניסוי כזה, שיכול להוכיח או להפריך אפשרות של התפתחות המינים זה מזה? ודאי שלא, שהרי גם אם הניסוי לא הצליח, מאמיני האבולוציה יכולים לטעון, שהתנאים השתנו. עכשיו הזבוב לא הצליח להתפתח למין אחר, אבל בתנאים שהיו על כדור הארץ לפני 100 מליון שנה זה היה אפשרי! עוד דוגמה: ארכיאולוג מכוויד טוען שלפי חישוביו, העיר יריחו, נחרבה 200 שנים לפני שבני ישראל היו אמורים לצור עליה. האם הוא יכול להציע ניסוי, שמשוגל להוכיח את טענותיו? זה מגוחך אפילו לשאול שאלה כזו. א"כ, הסתירות הן לא בין תורה לתאוריות מדעיות, אלא בין תורה להשערות בעלמא. ועם סתירות כאלה בהחלט אפשר לחיות. אבל בנוגע למדע המדויק, שעוסק בהווה ולא בעבר, ומגדיר את מסקנותיו באופן כזה, שאפשר להפריכן, אין שום סתירה.

ב'. שלילת יסודות המדע הכפריני.

שלילת היסודות: הרבה הוגי דעות מודרניים מייחסים למדע יכולת השגה שאין לה במציאות ומתעלמים מאחת החולשות של המדע - העובדה שמדע נשען על "אקסיומות", היינו, על הנחות יסוד שאינן בנות הוכחה, שאמנם הכרחיות לקיום המחקר המדעי, אך לא ניתן להוכיח שהן נכונות⁸⁶.

ה'. פתרון בעיית מדע ואמונה על ידי שיטת ה"אקסיומה"

המושג "הוכחה" ידוע, אולם לא הכל שמים לב להגדרה הפשוטה והמדויקת של זה המושג, ולמסקנות הנובעות מהגדרה זו.

הוכחה – זוהי הסקת משפט ממשפטים אחרים שאנו מקבלים אותם כאמת. אם אנו רוצים להוכיח גם את המשפטים האלה, עלינו להסיק ממשפטים אחרים, וכן הלאה, עד שאנו באים למשפטים כאלה, שאנו מקבלים אותם מבלי הוכחות, כדברים המובנים מאליהם – אלה הן האקסיומות. ממערכת מסוימת של אקסיומות נובע למשל כל הבנין המדעי של ההנדסה, ועל מערכת מסוימת של אקסיומות צריך להיות מבוסס כל מדע מדויק.

⁸⁵ פילוסופיה של המדע – זה מדע שחוקר את המדעים, את דרכי החשיבה המדעית, את שיטת המחקר, ואת תוקף של מסקנות המדע.

⁸⁶ באופן תיאורטי קיים גם מסלול שלישי: שלילת ההוכחות המדעיות עצמן. אך אין לנקוט בדרך זו אלא למי שיש לו השכלה מדעית רצינית. לצערנו, בשנים אחרונות היו לא מעט פרסומים של אנשים בעלי השכלה תורנית בלבד, שהתימרו לסתור מסקנות של מחקרים על סמך תוננים מופרכים: המחברים, חסרי רקע מדעי, פשוט לא יכלו לבדוק אותם כראוי ונפלו בפך. תופעה שניה, נפוצה גם היא: מחברים ומרצים מסויימים ייחסו למדע טענות מפוקפקות, שאנשי המדע לא אומרים אותן (או אמרו לפני 250 שנה) ואח"כ סתרו טענות אלו להנאתם. עד כדי כך הגיעו הדברים, שארגון אחד העוסק בקירוב רחוקים ציין בחוברת הדרכה למרצים: "בנושאים הקשורים למדע, אין להסתמך על דברים שהתפרסמו בספרים או מאמרים, שכתבו בידי פעילי קירוב", וכדאי בזיון וקצף.

לפנים הביטו על אקסיומות ביראת כבוד. "זוהי אקסיומה!" היו אומרים על אמת שאין להרהר אחריה. אולם לפני כ-120 שנה קרה מקרה אשר שינה מוסדה את השקפת המלומדים על אקסיומות. אקסיומה אחת הקדיחה את תבשילה ברבים, וגילתה ע"י כן את חולשותיה של שאר אהיותיה – של אקסיומות בכלל.

ומעשה שהיה כן היה, ישנה אקסיומה אחת הידועה של המקבילים – שאפשר לנסח כן: דרך נקודה אחת הנמצאת מחוץ לקו ישר, עובר רק קו ישר אחד, המקביל לישר הראשון. אקסיומה זו קבע אוקלידס 360 שנה לפני הספירה. והנה במשך אלפיים שנה נעשו מאמצים להוכיח אקסיומה זו, היינו לבסוף על אקסיומות אחרות, מבלי שיהא צורך להחליפה באקסיומה אחרת, אולם כל המאמצים עלו בתוהו. לפני כ-120 שנה נסו שלשה מלומדים להוכיח את האקסיומה הזאת ע"י ההיפך, – או בדרך השלילה, היינו הם הניחו כי אקסיומה זו איננה נכונה, הסיקו מסקנות מרחיקות לכת מן ההנחה הזאת וחשבו למצוא סתירה לפחות בין אחת המסקנות האלו ובין האקסיומות האחרות. והם באו לידי תגלית מפתיעה: סתירות כאלו אין – וכמו שהוכח – אינן יכולות להיות. על ההנחה, המתנגדת לאקסיומת המקבילים, הם בנו הנדסה חדשה, שאין בה כל סתירות פנימיות.

על סמך מה איפוא עלינו לבחור באקסיומה זו או אחרת? המדע נותן על כן תשובה מפתיעה: לא על סמך אמיתותה אנו בוחרים באקסיומה מסוימת, כי אם אך ורק על סמך נוחותה בשבילנו! במציאות הרגילה נוח לנו יותר לקבל את האקסיומה של אוקלידס, מפני שהחישובים המיוסדים עליהם הם קצרים יותר!

האקסיומה ערערה את ההשקפה על המדע – גם על המדע המדויק – כעל המקור והמעייין של אמת מוחלטת. כל מסקנות המדע, אפילו המדע המדויק, מותנות באקסיומות שהוא מקבל, ושעליהן הוא מסתמך, ואשר גם בהם אין אמת מוחלטת. האקסיומטיקה גילתה: (א) שכל עבודתו השיטתית של הגיון האדם היא אך ורק בהסקת מסקנות מהנחות יסודיות שהוא מקבלן באקסיומות; (ב) שקבלת האקסיומות הללו הוא דבר שבשרירות, ולא ענין של הכרח הגיוני או מציאותי בהכרת האמת. ואין בידי המדע לסתור מסקנות הנובעות מהנחות יסודיות אחרות, מאקסיומות השונות מאלו שהוא מקבלן.

דברי המדע המדויק העומדים בנגוד לספורי התורה (על בריאת העולם) אינם סותרים אותם. ההנחה היסודית הנסתרת – האקסיומה – שעליה מבוססות כל מסקנות מדעי הטבע על בריאת העולם היא, שכל התופעות בעבר התהוו רק על פי אותם הכוחות הפועלים עכשו בטבע והידועים לנו. האקסיומה המתנגדת להנחה זו מובעת בפסוק הראשון של התורה: "בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ". הנגוד הוא איפוא תוצאה מההנחות היסודיות השונות, מהאקסיומות השונות, שמהן יוצאים המדע והתורה. אולם ההנחות היסודיות שמהן יוצא המדע אינן נושאות על עצמן את הותמו של המדע ואין להם משקל מדעי. אין להם איפוא, כל זכות על הכבוד וההערצה שבהם אנו מתיחסים למדע.

ד"ר יצחק רפאל הלוי עציון. הדת והמדע פרק ב

- כל ההוכחות המדעיות מתבססות על הנחות ראשונות, שאין להן כל הוכחה מדעית (אקסיומות).
- בחירת אקסיומה מסוימת אינה על סמך אמיתותה, אלא על סמך הנוחיות שבה.
- אין אמת מוחלטת במדע, באשר הוא מסתמך על הנחות שהאדם קבל בשרירות לבו.
- אין בידי המדע לסתור מסקנות הגיוניות הנובעות מאקסיומה שונה.
- האקסיומה, שעליה מבוססות השערות כפרניות (בנוגע להתפתחות המינים וגיל העולם), היא שכל התופעות שבעבר התהוו רק על פי הכוחות הפועלים כיום בטבע והידועים לנו.
- מאחר שלאקסיומה זו אין הוכחה מדעית, גם למסקנותיה אין משקל מדעי.
- האקסיומה של אמונה אומרת: "בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ", והניגוד הוא איפא בין שתי אקסיומות שונות ולא בין מדע לאמונה.

1. הנחות חסרות הוכחה

ואם אתה שומע אומרים כי עולמנו זקן הרבה יותר מכפי גילו בתורה, וכי האומרים כך מסתמכים על מסקנות מתחום מדעי הטבע. אל תקבל דברים אלה בטרם תבדוק אותם. וכאשר

תתבונן תמצא שהמסקנות מתבססות על הנחה בלתי מוכחת שתמיד פעלו בטבע רק אותם הכחות הידועים לנו, ושידועה לנו פעולתם וכל המסתעף הימנה. אבל מנין להם שתמיד פעלו רק כחות אלה הידועים לנו, ומנין להם שאין הכחות הידועים לנו אלא חלק מבוטל לגבי הכחות הבלתי ידועים לנו? ומנין להם שידועה פעולתם המלאה של כחות מסוימים? ומנין להם עוד הרבה פרטים שעליהם בנויה הנחתם? וכשאנו רואים בתורה כי האלקים הוא שברא את העולם צריך הדבר להתקבל על דעתנו כי ביכולתו הבלתי מוגבלת יכול היה לברוא את העולם ברגע אחד בלבד ורק משום כוונה מיוחדת ברא אותו בששה ימים.

רב אלימלך בר שאול. מערכי לב, פרק י"ג

- המסקנות המדעניים לגבי גיל העולם, מבוססות על הנחה כי תמיד פעלו בטבע רק הכחות הידועים לנו. כיון שאין להנחה זו כל הוכחה מדעית, לא ניתן לקבל את מסקנותיהם כאמת ודאית.

ז'. ההבדל בין התהוות בזמן בריאת העולם ובין ההתהוות בימינו

אולם הבדל ענקי קיים בין היצירה בששת ימי בראשית וההתפתחות המאוחרת. מעובדות חיים שונות נוכל לראות שאפשר ליצור דבר אחד בתהליכי יצירה שונים בהחלט. אם יודעים אנו להשתלט על גורמי היצירה נוכל להחישו. אין דמיון בין העובד ביד אדם חלשה לעובד במכונה בעלת כח עצום אף כי תוצאות היצירה המעשית יכולות להזדהות. אלקים השליט על כל הגורמים הטבעיים והעל-טבעיים יצר בכח גדול בששה ימים עולם, שלו היה בא ליצור אותו בדרך התפתחות טבעית היה מצריך זמנים ארוכים מאד. העולם שלנו נברא בתהליך מהיר ודחוף אם כי באותה צורת ההתהוות כמו התהליך הטבעי האיטי.

רב חיים דב רבינוביץ. דעת סופרים על בראשית, פ"א

בנין התורה הינו מעל המדע, וגם המסקנות של אנשי מדע אינן מוכרחות, וחלק הגדול הן השערות בעלמא, הבנויות על הנחות יסוד (אקסיומות) שלא הוכחו לעולם.

שלב שלישי - תאום ביו מדע ואמונה

אחרי הפרדת התחומים וסתירת המדע, ניתן לנקוט גם בדרך התאום, באשר, אמתת התורה אינה תלויה כלל בתאום זה. בדרך התאום נקטו כמה מגדולי ישראל, כמו הגר"ש וולבה זצ"ל:

ח'. המחקר המדעי המודרני - מקרב לאמונה

דוקא האדם המודרני איך לו כלל וכלל להתבייש באמונתו בפני המדע החדש. דווקא בתקופה האחרונה התגלו כה הרבה פלאים בעולם, שהמאמין יכול להעשיר את אמונתו, כל אשר הוא מתעמק בפלאי היצירה, שגילה המחקר המודרני בשטחים השונים.

הנה נתגלה מבנה האטום ותנועתו. אולם, יחד עם גילוי זה נודע גם כן, כי מעולם לא נוכל להכיר מהותו האמיתית. ה"מודלים" שהמציאו גדולי החוקרים, אינם אלא אופנים להסביר תופעות רבות בשטח האטומי, אך מהות האטום נבצר מהאדם להכיר אחת ולתמיד. כמו האור, כן גם האטום דו-פרצופי, ושני פרצופים סותרים זה את זה: מצד אחד מורכב הוא מחלקיקים, ומאידן - מוכרחים ליחס לו תנועה של גלים. שכל האדם אינו מסוגל לאחד שתי השקפות אלו: או חלקיקים יש כאן או גלים! אולם, כאשר הוכח בכל זאת כי שתי ההבחנות הן נכונות, נאלצים להודות, כי מהותו האמיתית של האטום - וגם של האור - נעלמה מאתנו כליל, ורק זאת אנו יודעים, שהוא מופיע פעם כמורכב מחלקיקים ופעם - בצורת גלים. אני, המאמין, שומע בזה, כי שני יסודות היצירה, האטום והאור, הם במהותם - רוחניים, ומצד מהותם הם שייכים לעולם עליון ששם כל הסתירות מתאחדות והיו לאחד.

הרב שלמה וולבה. בין ששת לעשור (מתוך המאמר, "אמונה")

- פלאי המדע והיצירה מעשירים את אמונת המאמין.

- פלאי הבריאה מורים על חכמת הבורא.

רעיון הקידמה

אחד המרכיבים המרכזיים בהשקפה המודרנית היה רעיון הקידמה, כלומר התפיסה הגורסת שהאנושות מתקדמת כל הזמן לחיים טובים יותר, הן מבחינה מוסרית ופוליטית והן מבחינה טכנולוגית. רעיון הקדמה התפתח על רקע האופטימיות של הוגי דעות בעידן הנאורות. אם מה שקובע את תפיסתנו – זה לא הצטברות הידע המסורתי מן העבר, אלא שכלו של אדם, החוקר והמתבונן, הרי שכל זה מגלה כל יום דברים חדשים, והמדע מעמיק את חקר המציאות ומגיע להשגים חדשים. בקרב הוגי הדעות של אותה עת נוצרה ההרגשה שחשיבה הרציונליות, המשחררת מכבלי המסורת, תמצא בקרוב פתרון לכל חילוי העולם. הם חשו שהם מובילים את העולם לעבר קידמה מתוך תקופה ארוכה של חוסר רציונליות, חוסר בגרות ועריצות, שהחלה בתקופת ימי הביניים, אותה כינו העת החשוכה⁸⁷.

ט'. מהי הנאורות?

הנאורות היא עזיבתו של האדם את חוסר הבגרות שגרים לעצמו. חוסר־בגרות הוא חוסר היכולת להשתמש בהבנה ללא הדרכה של מישהו אחר. חוסר בגרות שכוה, שאנו גורמים לעצמנו אם הוא לא בגלל חוסר הכמה, נובע בשל חוסר נחישות ואומץ להשתמש בשכל ללא הדרכה של מישהו אחר. המוטו של הנאורות הוא אם כן: העז לדעת! אזור אומץ להשתמש בשכלך שלך.

עמנואל קאנט בשנת 1784

ברוח דברים אלו התפתח רעיון הקידמה שמגדיר כל דבר חדש כטוב יותר, רק בזכות היותו חדש, מבלי להתייחס באופן בקורתי לתוכנו של חידוש. ולהיפך, כל מה שקשור לעבר נתפס כפרימיטיבי ונחות, חושך ולא אור. כמובן, בראש וראשונה זה התייחס למרכיב החשוב ביותר של העולם הישן – לדתות המסורתיות. ולא רק בגלל שהאמונות והחוויות המסטיות שלהן נחשבו נחותות מההיגיון והחשיבה הרציונלית, אלא גם בגלל שהן נוצרו בעבר הרחוק – זה לבד היה מספיק כדי להגדירן כחשכת ימי ביניים.

התפיסה זו השפיעה גם על הבנת ההיסטוריה: כל תולדות העמים נראו כתנועה לינארית מתמדת לעתיד שטוב יותר מן העבר. תנועה זו היא מוכרחת, אנשים יכולים לעזור או להפריע לה, אבל לא יוכלו למנוע את ההתקדמות לעבר העתיד הנאור, גם אם ירצו בכך. האופטימיות, ששדרה השקפה זו, על רקע שיפור תנאי חיים באותה תקופה, הדביקה רבים. אפילו הוגה הדעות המעמיק, רש"ר הירש, שחי בשיאה של תקופת הנאורות, נדבק קצת באופטימיות זו:

י'. הנאורות גואלת בני אדם מטמטום ומכשירה את הלבבות לקבלת אור תורה

ואכן ראוי לאדם מישראל לשמוח על התפשטותה של יפיפות יפת. בקרב בני האדם הלא תרבות זו לפי עצם מהותה, כשהיא בטהרתה, אינה אלא שיא התפתחותו של טבע האדם שנמסר ברשות עצמו. התפתחות כזאת אין היהודי חושש ממנה הוא אפילו רואה בה שלב מסויים בהגשמת יעדו עלי אדמות. לא לטמטום מוחין וקהות חושים אלא להארתם, התפתחותם ותסיסתם מצפה רוח התורה וחוקיה, אשר האנושות עתידה לקבל מידי ישראל. רק רוח נאורה עשויה לקלוט את אורה וזיוה של תורת ישראל.

רש"ר הירש במעגלי השנה, חלק ב', עמ' כ"ב

רש"ר הירש נפטר 26 שנים לפני פרוץ מלחמת עולם הראשונה, שהטביעה את אירופה בנהרות דם באופן נורא. סך הקרבנות של כל מלחמות בימי ביניים, לא הגיעו ביחד ל-10% ממספר הקרבנות של מלחמה זו. הכל בזכות כלים של הרג המוני, כמו מקלעים, תותחים כבדים ומטוסי הפצצה, אשר

⁸⁷ עד אז אנשים שחיו בימי ביניים ויצרו אוצרות רוח אדירים, לא ידעו שהם חיים ב"חשכת ימי ביניים".

אדם הנאור המציא בשכלו המשוחרר והביא לשדה הקרב. בזה התברר שוב שאין כל חדש תחת השמש, שהרי מאז ההמצאה הטכנולוגית הראשונה בתולדות האנושות, ההמצאות כולן נוצלו למלאכת ההרג:

י"א. שכלול אומנתו של קין

יצלה גם הוא ילדה את תובל קין לטש כל חרש נחשת וברזל ואחות תובל קין נעמה:
 רש"י: תובל קין – תובל אומנתו של קין. תובל לשון תבלין, תיבל והתקין אומנתו של קין לעשות כלי זיין לרואחים:
בראשית פרק ד, כ"ב

הרב הירש גם לא ראה את האנשים הנאורים, ביניהם אנשי תרבות בולטים, מצדיעים בהתלהבות במועל יד למנהיגים הנערץ, אדולף היטלר ימ"ש, ולא שמע על אנשי מדע שהמציאו גז "ציקלון ביי", בעזרתו הומתו מיליוני אסירים במחנות ריכוז.

האמונה באדם, כיצור תבוני שחותר לעתיד טוב יותר, ופותר את כל בעיות העולם בעזרת הידע המדעי, גוועה סופית במלחמת עולם השניה, וזה סימן את סופו המתקרב של העידן המודרני.

בתחילת התקופה המודרנית, במאה 18, העתיד עדיין נראה ורוד – אם רק ישתחרר האדם מכבל הדת, שהיא השריד של העבר החשוך. כך הרגישו רבים באותה עת ובמיוחד הצעירים, והרגשה זו חדרה גם לתוך החברה היהודית, שכבר לא היתה סוגרה בין חומות הגטו. לכן היהדות הוכרחה להוכיח את הרלוונטיות שלה ולהתמודד עם רעיון הקידמה. המשימה היתה קשה, משום שהכלים הישנים כבר לא התאימו לה. הקריאה להתחזק בשמירת האמונה, שהנחילו לנו אבותינו, לא פעלה על הצעירים שנחשפו לרעיון הקידמה, על פיו כל דבר שבא מן העבר (גם מן האבות) נתפס באופן אוטומטי כפרימיטיבי ונחות.

לאמיתו של דבר, האקטואליות של תורתנו הקדושה נעוצה בכך שהיא נותנת לאדם כלים להתמודד עם **הבעיות הנצחיות** של האנושות, שאין לזמן שליטה עליהם – אלו בעיות מוסריות⁸⁸.

מדע, מוסר וערכים

המדענות, השקפה שנולדה בתקופת המודרנה, גורסת שהנחות היסוד של המדע (וממילא, גם השיטה המדעית) הן היחידות שלאורן ניתן לקבוע אמיתות כלשהי, ועל כן הן תקפות גם כאשר עוסקים בתחומים שאינם מדעיים. אנשי השקפה זו, מבקשים להחיל את התאוריות והשיטות המדעיות אף על תחומים שאינם מבוססים כלל על **ידע**, כי אם על **דעה** או אמונה, כגון מוסר, דת ואמונות. החברה האנושית, שהוקסמה מהשגי המדע השימושי ומכוחו העצום⁸⁹, מקבלת גישה זו בשלוות נפש. עובדה היא, שבכל דיון הנוגע לדילמות מוסריות (כגון הפסקת הריון, המתת חסד, קדימה בהצלה, שימוש בסמים קלים וכדו'), פונים תמיד לאנשי מדע כדי לשמוע חוות דעתם, אע"פ שלאמיתו של דבר, אין למדענים שום יתרון בשיפוט המוסרי על פני אנשים אחרים.

י"ב. מדע ומוסר

למוסר ולמדע תחומים נפרדים, ואין זה נכנס לתחומו של זה. המוסר מראה לנו תכלית, אשר אליה עלינו לשאוף. המדע יכול ללמדנו כיצד להגיע לתכלית נתונה. לכן, לעולם לא תתכן התנגשות בין מדע לבין מוסר, מאחר שאין שני אלה נפגשים כלל.

אנרי פואנקרה, מגדולי מתמטיקאים של מאה ה-20

⁸⁸ אין הכוונה ל"מוסר", כפי שמשתמשים במילה זו ביהדות, היינו ספרי היראה שענינם להגביר מוטיבציה לעבודת ה' ולצמיחה פנימית של העובד. מדובר על שאלות של "אתיקה", היינו מה נכון ומה לא נכון לעשות – התחום שביהדות כלול בהלכות בין אדם למקום ובין אדם לחברו.

⁸⁹ כוחו של מדע השימושי נעוץ בכך שעצם הקיום האנושי היום מונתה בו: רק לפני 200 שנה תוחלת החיים הממוצעת של בני האדם היתה בקושי מגיעה לגיל 35, והיום במדינות מערב היא מגיעה כמעט לגיל 80 (אם בגבורות 80 שנה) – וזאת בזכות המדע.

הפרדת תחומים כאן מאד ברורה. המדע עוסק ב"יש", שאפשר לכמת ולמדוד, במלים אחרות הוא עוסק **במצוי**. אבל מוסר וערכים לא שייכים למצוי אלא **לרצוי**. לדוגמה: חולה סופני שמתפתל ביסורים. עכשיו השאלה, מה רצוי לעשות במקרה כזה: לגאול אותו מייסורים ע"י המתת חסד או להמשיך להלחם על חייו עד נשימתו האחרונה – בזה המדע לא עוסק כלל. קדושת החיים – זה ערך לאנשים מסויימים ואינו ערך משמעותי לאחרים. המדע אינו כופר בערכים, הוא פשוט אינו עוסק בהם (וזה דרך אגב, סיבה להצלחתו הכבירה מאז המאה 17: אז התנתק המדע מדעות, והתרכז רק בדיעות ועובדות, ובכך מצא קרקע יציבה, ממנו זינק אל על).

רופא-מומחה יכול להסביר לפרטי פרטים את מהלך המחלה, והשינויים שעוברים על גוף האדם שנטה למות – אלו **ידיעות** מדעיות. אבל בשאלה על לגיטימיות של המתת חסד, אין **לדעתו** משקל מכריע על פני כל אדם אחר. דעות בני אדם בשאלות ערכיות אלו, נקבעות על ידי אמונתם וחינוכם. ביהדות, העמדות נקבעות על ידי מצוות התורה ומפורטות בהלכה. הרב שצריך להכריע בשאלה מסוג זה, בודאי יפנה לרופא-מומחה כדי לברר את המציאות לאשורה ולהבין, אם יש סיכוי לחולה לחיות, ומה האופציות של טיפול שאפשר להגיש לו. אבל ברגע שהמציאות ברורה לו, הוא יכריע על פי אמות מידה הלכתיות, שאינן תלויות בידע רפואי.

המדע השימושי עוסק בשאלה, כיצד אפשר לעשות דבר זה או אחר (וכמה זה יעלה); הוא מחפש **אמצעים**, על ידם אפשר להגיע אל המטרה, אבל איננו קובע את **המטרה**. המטרות אינן נקבעות על פי מה שאנחנו יודעים, אלא על פי מה שאנחנו רוצים⁹⁰. המטרות שייכות לעולם הערכים ונקבעות על פי סדרי עדיפויות שיש לאדם או לחברה. ביהדות סדרי עדיפויות מוגדרות בהלכה. לכן אמר אבי מדעי הסייבר, נורברט וינר: "האדם המודרני יודע היטב, **איך לעשות** כל דבר, אבל יש לו הבנה מועטה מאד בשאלה, **מה לעשות**". רק תנו לאדם את המטרה: אם צריך להנחית בני אדם על הירח – הוא ידע איך לעשות זאת, אם צריך לגדל יצורים חיים במבחנה או לעסוק בשיבוט בעלי חיים – גם עם אתגר כזה הוא ידע להתמודד. אבל כל מאגרי הידע העצומים שלנו, לא עוזרים לנו להחליט, האם ראוי להשקיע מיליארדי דולרים ולסכן חיי אדם בשביל גאווה לאומית להיות ראשונים על הירח, או: האם ראוי להכנס להרפתקה של שיבוט. כל אלו שאלות ערכיות ואינן מדעיות כלל.

ומכיון שכל אחד ניגש לשאלות הערכיות עם מטען האמונות והדעות שלו, הרי אין שום בסיס משותף שעליו אפשר להגיע להסכמות בין בני אדם שונים. "לפנינו כל ההיסטוריה האנושית מן התקופה העתיקה ועד ימינו ולא נמצא בה הסכמה בין בני האדם, לאן לנסוע. זה מה שיצר אותה היסטוריה, אשר לפי דבריו של אחד מגדולי ההיסטוריונים, כולה אינה אלא תולדות הפשעים, הטירוף והאסונות של המין האנושי" (פרופ' ליבוביץ, שיחות על מדע וערכים). רק בתורה אנחנו מוצאים תשובות שאינן משתנות לפי השקפות או מידות האופי של בני האדם; תשובות, שניתנו ע"י בורא עולם, שהתגלה לישראל ונתן להם חוקים נצחיים וסדרי עדיפויות ברורים, על פיהם אפשר לגשת לפתרון כל דילמה מוסרית.

י"ג. משיח יושב בשערי רומי

אמר רבי יהושע בן לוי: שנים ראיתי וקול שלשה שמעתי. - אמר ליה: אימת אתי משיח? - אמר ליה: זיל שיליה לדידיה. - והיכא יתיב? - אפיתחא דרומי. - ומאי סימניה? - יתיב ביני עניי סובלי חלאים, וכולן שרו ואסירי בחד זימנא, איהו שרי חד ואסיר חד. אמר: דילמא מבעינא, דלא איעכב. אזל לגביה, אמר ליה: שלום עליך רבי ומורי! - אמר ליה שלום עליך בר ליואי. - אמר ליה: לאימת אתי מר? - אמר ליה: היום. אתא לגבי אליהו. - אמר ליה: מאי אמר לך? - אמר ליה: שלום עליך בר ליואי. - אמר ליה: אבטחך לך ולאבוך לעלמא דאתי. - אמר ליה: שקורי קא שקר בי, דאמר לי היום אתינא, ולא אתא! - אמר ליה: הכי אמר לך היום אם בקלו תשמעו.

⁹⁰ נתאר לדוגמה קבוצה של אנשים שיושבים בלובי של בנין רב קומות במאימי, פלורידה. לפתע מתפרץ לשם אדם מיוזע וצועק בגרון נחר: "אני מהנדס בנין, זה עתה ערכתי בדיקת הבטיחות של הבנין הזה, והוא נמצא מסוכן ויכול לקרוס בכל רגע!" כמובן, אנשים רצים לפתח כדי להמלט – כולם, חוץ מאחד, שנשאר לשבת בכורסא. האם הוא לא ידע שחיינו בסכנה? האם אינו מאמין למהנדס-מומחה? לא, הוא מאמין לו, ודווקא משום כך החליט להשאר: אדם זה סובל מדכאון ולא פעם חשב כבר על התאבדות, אבל לא אזר כח, ועכשיו החליט שזו הזדמנות פז. ובכן, כל אלה שעזבו את הלובי, עשו זאת לא בגלל מה שהם ידעו, אלא בגלל שהחיים בשבילים – זה ערך, ואותו אחד שנשאר, לא יצא החוצה בגלל שהחיים אבדו בשבילו את ערכם.

מסכת סנהדרין דף צח עמוד א

משיח יושב בשערי רומי. שער בחומה – זה סוף העיר. במקום שמסתיימת רומא – שהיא סמל לכח של עשיו, שעומד במשך כל שנות היסטוריה מול עם ישראל – שם מתחילה דרכו של משיח. כאשר ישתכנעו הגויים שהקידמה וכל השגי המדע לא פתרו בעיות קיומיות של האנושות, או אז תהיה אזנם קשובה לדברי תורת השם, ולא לפני כן. הקידמה הצליחה להאריך את חיי אדם באופן פלאי. פעם בני אדם חיו בממוצע 35 שנים ולא ידעו בשביל מה הם חיים ומה תכליתם על פני האדמה. היום אנשים חיים 80 שנה בממוצע, וגם לא יודעים, לשם מה ניתנו להם חיים. הבעיות הקיומיות של האנושות אינן קשורות לכמות האוכל ולרוחב הפס בקווי תקשורת, אלא ביצרים ומאווים של אנשים, והם נשארים ללא שינוי מאז בריאת העולם, למרות שתנאי חיים המשתנים ללא הרף: אותה הגברת, ואפילו בלי שינוי אדרת. לכן התורה, המדריכה את האדם במלחמת היצר, היא נצחית ורלוונטית תמיד, גם היום, כמו לפני אלפי שנים.

רעיון החופש

אחד העקרונות החשובים של מודרנה אומר שכל אדם זכאי לכבוד עצמי וחופש אישי מקסימלי. הוגי הדעות שהניחו את הבסיס ההשקפתי של העידן המודרני (ובמיוחד, וולטיר) הטיפו ללא לאות, שכל אדם חופשי להאמין (או אף לא להאמין) בכל דת, וכן לכל אחד יש זכות לחופש דיבור והבעה. עקרונות אלו הונחו ביסוד המהפכות החברתיות שבנו את המדינות החדשות במערב אירופה בסוף המאה ה-19.

מחד, היה בזה יתרון עצום ליהדות, כיון שהיא חדלה להיות דת שבקושי נסבלת במדינות הנוצריות באירופה, והפכה, מבחינה חוקית, לשווה בין שוים. בעולם המודרני נהיה מקובל שאדם יכול לבקש להעדר מן העבודה בשבת ובחגי ישראל או להזמין אכול כשר בטיסה – כל הדברים האלה אינם מובנים מאליהם. בעולם הישן, בקשות כגון אלו היו גורמות להתפרצות זעם או למתקפת לעג ובוז במקרה הטוב. גם חופש הדבור נותן את אותותיו: התבטלה הצנזורה הנוצרית, שבעבר דרשה למחוק או "לתקן" קטעים שלמים בספרי הקודש.

מאידך, חופש הדבור איפשר לכל מתבולל ופורק עול לפרסם התקפות ארסיות נגד היהדות, וא"א כבר להתגונן נגד זה בכלים הישנים של השתדלות אצל השלטונות. המצב נהיה עדין: מצד אחד, היהדות ניצלה את חופש הדבור כדי לקיים מסגרות לימוד ואף קירוב רחוקים, ומאידך, לא פעם מנסים מנהיגיה לסתום את פיות המקטרגים בטענה של "פגיעה ברגשות הדתיים" וכדו'. אולם בזה הם לא שונים ממרבית בני האדם, שמעריכים מאד את חופש הדבור כדי להביע דעתם, אבל אין להם סבלנות לשמוע דעות המנוגדות לדעה שלהם.

השכלה

תנועת ההשכלה בקרב הקהילות היהודיות, התפתחה כתגובה לרוח החדשה שנשבה באירופה. המניע העיקרי של התנועה היה השאיפה למודרניזציה של הציבור היהודי ברוח עקרונות שרווחו במחשבת המודרנה. חבריה כיוונו להפיץ את ערכי התרבות האירופאית בקרב הציבור, ללמד אותו את לשון המדינה ולכוון להשתלבותו בחברה. המטרה המרכזית של מאמצי המשכילים היתה רפורמה חינוכית, בראש ובראשונה, הכללת לימודי חול בתכנית הלימודים לצד לימודי קודש. לצורך כך הם פתחו חידרים "מתוקנים" ומכונים להכשרת רבנים מודרניים.

לצד המשכילים, פעלו על במת ההיסטוריה שחקנים הרבה יותר חזקים, כבתי-ספר ממשלתיים ששאפו לגייס תלמידים יהודים, וגם אילוצים כלכליים לצד הזדמנויות חדשות. העוני הבלתי נסבל מצד אחד, והענקת זכויות אזרח, שאפשרה גישה למקורות פרנסה, הדורשים השכלה פורמלית – כל אלו העמידו את השאלה של לימודי חול במרכז הדיון הציבורי.

אין לנו רצון להאריך בסוגיא זו באשר היא נדושה וגם הרבה דברים בה נכתבו ונאמרו בלהט וויכוח בין בעלי השקפות מנוגדות – וזה ממעיט בערכם. נזכיר בקצרה שבאותה תקופה התגבשו שתי גישות

עקרונות. גישה אחת: התנגדות נמרצת לכל נסיון להכניס את לימודי חול למוסדות לימוד, וגישה השניה היא

י"ד. גישתו של הרש"ר הירש ללימודי חול

נאמר בתורת כהנים ביחס ללימוד תורה: "ללכת בהם - עשם עיקר ואל תעשם טפלה, ללכת בהם - שלא יהא משאך ומתנך אלא בהם, שלא תערב בהם דברים אחרים בעולם, שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלמד חכמת אומות העולם, ת"ל ללכת בהם אינך רשאי ליפטר מתוכן". נראה, שהמשפט הפותח מאמר זה בא להוציא טעות מלבנו; לבל נבין מהמשך הדברים, שעלינו להתעלם מכל חכמה הנלמדת מחוץ ליהדות; שחובה עלינו להתנזר מכל מדע שאיננו נוגע במישרין לדברי תורה. שהרי פתח ואמר: "עשם עיקר ואל תעשם טפלה"; נמצא, שהרשות נתונה לעסוק גם בתחומים אחרים של ההכרה; אלא שעלינו לעשות את התורה עיקר: ההכרה הנלמדת מדברי תורה תהא לנו בגדר נתון קבוע ומוחלט. שאר חכמות יהיו רק מדעי עזר; יש לעסוק בהן, רק אם יש בהן כדי לסייע ללימוד תורה, והן משתעבדות לה כטפל לעיקר. ואילו אמיתה של תורה תהא לנו בגדר נתון ללא תנאי; היא קנה המידה לכל התוצאות, המתקבלות בתחומים אחרים של מדע. רק דבר שהוא מתאים לאמיתה של תורה יהא בעינינו אמת. כל משאנו ומתננו לא יהא אלא בהם: כל קליטתנו ויצירתנו הרוחנית תצא מנקודת המבט של התורה ותנוע במעגלותיה; ונמצא, שלא נקלוט דברים שאינם מתאימים לה; לא נקבל דברים היוצאים מהנחות אחרות - ונערב אותם בדברי תורה. התורה לא תהא שוות-ערך בצד מדעים אחרים - כאילו גם היא מדע במניין כל המדעים. אל יעלה על הדעת, שיש חכמה ואמת יהודית - ויחד עמה ובאותה מידה של חשיבות וסמכות יש גם חכמות ואמיתות לא-יהודיות; וכשקלטנו די צורכנו מדברי תורה, נפנה באותה רוח גם לחכמת האומות; וכך נציג ברוחנו מדע בצד מדע, אמת בצד אמת; וכך נהיה ריקים מכל אמונה והשקפה אחידה - ונאבד מחמת הפיצול של ידיעתנו והשגתנו. אלא, כשם שאנחנו בטוחים שהתורה היא משמים, וכל המדעים שנתגלו בידי אדם אינם אלא חכמת לב אנוש, והם כוללים מסקנות רק על פי הבנתנו המוגבלת ביחס לטבע הדברים - כן בטוחים אנחנו, שיש רק אמת אחת, ורק מדע אחד ישמש לנו קנה מידה; לעומתו כל שאר המדעים תקפים רק על תנאי, ורק על פיו נעריך את כולם; ונמצא, שגם בשעת עיסוקנו בתחומים אחרים, לא נעזוב את יסוד התורה ומטרותיה; כל עבודתנו הרוחנית תהא מוקדשת לדברי תורה - "ואינך רשאי ליפטר מתוכן".

רש"ר הירש ויקרא פרק יח פסוק ז

לכסוף נביא כאן תשובה הלכתית, שאינה נובעת מאידאולוגיה זו או אחרת, וכולה לקוחה מיס ההלכה ע"י אחד הגדולי ישראל, רבי אלחנן ווסרמן הי"ד:

ט"ו. האם מותר להתעסק בחכמות חיצוניות, ובאיזה אופן יתקיים ההיתר הזה?

תשובה. השאלה הזאת נחלקת לכמה חלקים:

(א) אם ההתעסקות הזאת מביאה לקריאת ספרים שיש בהם מינות אסור, והקורא בספרים כאלו עובר בל"ת דולא תתורו אחרי לבבכם ואל תפנו אל האלילים, כמבואר ברמב"ם פ"ב מהל' ע"ז לענין ספרי ע"ז, וק"ו לספרי כפירה החמורה יותר מע"ז, שהרי ע"ז נידון בבי"ד וצריך התראה והרודף אחרי ע"ז לעובדה לא ניתן להצילו בנפשו, ואילו כופרים מצוה על כל אדם להורידן, ואינו צריך התראה ולא בי"ד, ונראה דכיון דאסור להתרפאות בעצי אשירה אפילו במקום סכנה משום דילמא אתי לאימשוכי אחרי ע"ז, א"כ ה"ה בקריאת ספרי מינות שייך הטעם הזה דילמא אתי לאימשוכי אבתרייהו, וכו', ולא הותרה בשביל ריוח או הפסד ממון.

(ב) אם אין צריך לקרוא בספרי מינות, אלא שצריך להתלמד בגימנסיות ואוניברסיטאות בין ילדי נכרים, ורואה אדם בבנו או בתו שזה מביא להם להתחבר לנכרים ולדרכיהם, עוברין בל"ת השמר לך פן תנקש אחריהם, והתורה צויתנה להתרחק ולהבדל מהם בכל מיני ריחוק - רמב"ם פ"א מהל' ע"ז - ולא נגאלו אבותינו ממצרים אלא בזכות שלא שינו שמותיהם לשונם ובגדיהם.

ג) אם הלימוד אינו מביא לקריאה בספרי מינות ולהתחבר לנכרים ולומד חכמה חיצונית לשם אומנות כדי להתפרנס ממנה, אין שום איסור בזה, ולימוד אומנות כדי להתפרנס היא מצוה, ומה"ט פוסקין בשבת על התינוק ללמדו אומנות, דהוי בכלל חפצי שמים, דחייב אדם ללמד את בנו אומנות, לא שזהו לכלל העולם, אבל אם רואה אדם בבנו שנפשו חשקה בתורה והוא מוכשר להיות גדול בתורה, בזה אמר ר' נהוראי מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, ולא חלק ר' נהוראי אהא דחייב אדם ללמד בנו אומנות, וא"א לומר בדעת ר' נהוראי ששום אדם לא יתעסק באומנות רק בתורה לבדה, כי הוא דבר שא"א קודם ביאת המשיח, וקרא כתיב ואספת דגנך הנהג בהן מדת דרך ארץ, וראיה לזה מהא דפריך בגמ' מכות ה' אומנות נמי מצוה ומשני דגמיר אומנות אחריתי, ומאי קושיא דילמא מתניתין כר' נהוראי, אלא ודאי דליכא פלוגתא בזה כלל, וכו'.

ד) היכא שאין צריך ללומדה בתורת אומנות, אלא שרוצה להשתעשע בה, יש מקום לאסור משום ביטול תורה, דהיכא דעייל ירקא ליעול בישראל וכוורי, ונראה דבזה מיירי הרמ"א יו"ד סי' רמ"ו דכתב ומותר ללמוד באקראי בשאר חכמות, ומקורו בירושלמי פ' חלק, להגיון ניתנו ולא ליגיעה אלא כקורא באיגרת, והיינו שלא יעשם קבע אלא עראי, וכעין זה מתבאר מלשון הספרי שהביא שם בביאור הגר"א, ויש להסתפק בטעמא דאין לעשותם קבע, אם הוא משום ביטול תורה, א"כ אפשר דלא שייך זה אלא באנשים ולא בנשים, מיהו באמת גם נשים חייבות ללמוד כדי לידע איך לקיים המצוה שחייבות בהן, או אפשר, דאפילו בלאו הכי טעמא אין לעשותם קבע, שלא יתן להם חשיבות כחשיבות התורה, ולא ישכח כי תכלית היצירה היא רק התורה, ובהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות האריך שם לבאר, מאמרם, אין להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה, כי אין כונתם לומר שאין צורך לעולם בשום חכמה זולת התורה, כי באמת כל החכמות נצרכות לישוב העולם, אלא שאינן התכלית רק אמצעים להתכלית, אבל תכלית כל הבריאה היא התורה לבדה, והעושה שאר חכמות קבע נראה מדעתו שהן תכלית בפני עצמן, וזהו נגד דעת תורה.

ה) ובעיקר הגדול הזה, נשתבשו מאד במדינתם, שהחשיבו לימודים חיצוניים כמו לימוד התורה, כי סבורים היו דכמו שצריך ללמוד תורה לשמה כן צריך ללמוד לימודים חיצוניים לשמן, אפילו אינן צריכין לו לאומנתו, והראיה שכן דעתם, שהרי דורשין מעצמן - ולא מפני חוק השלטון - מהרבנים שיהיו ד"ר לפילוסופיה, ועפ"י דעת תורה נהפוך הוא, שכמו שצריך ללמוד תורה לשמה, כן בשארי לימודים צריך ללומדן דוקא שלא לשמן אלא לעשותן קרדום לחפור בהן, ותוצאות השיבוש הזה שהשוו במדרגה אחת לימוד חכמה חיצונית ללימוד התורה - רע ומר מאד, כי המתלמדים להיות רבנים לבד שהם צריכים לחפש הוראת "שעות" להתפרנס, עוד צריכין לילך לאוניברסיטה, ותורתם אימתי תהא נעשית? והתורה חוגרת שק שהכניסו צרתה לביתה למען הרעימה, ומה ששגור בפיהם המאמר טוב תורה עם דרך ארץ, הנה במדרש רבה פ' נשא איתא "סלת כלולה בשמן, שתהא התורה כלולה במע"ט, כי הא דתנינן, טוב תורה עם ד"א", ומבואר דפירוש ד"א במשנה זו, הוא מע"ט, וזהו פירוש ר"ת המובא בתוס' ישנים יומא פ"ו שדקדק מלשון המשנה דד"א עיקר, והיינו דלא המדרש עיקר אלא המעשה, אלא שבתוס' שם נראה שפירשו ד"א על אומנות, וכפירושם נמצא במדרש הנעלם אינני זוכר כעת מקומו, ולפירוש זה כתבו שם דתורה עיקר ודרך ארץ טפל, שצריך לעשות תורתו קבע ומלאכתו עראי, והגורם לשיבוש זה במדינתם היה על יד נגיעה, שהיו סבורים כי אם יתקרבו להגוים להשתוות להם תקטן שנאתם לישראל, וטעו גם בזה טעות גדולה, כי אדרבא עיקר סיבת השנאה לישראל בדורותינו הוא מפני שעברנו על עצת אבינו הזקן "למה תתראו", ודי למבין.

ו) ובימינו, שע"י הסרת הטבעת נתעורר אצלם רוח טהרה לשוב להדרך אשר דרכו בה אבותינו מעולם, ראשית כל התיקונים צריך להיות במינוי הרבנים, כי כולא גופא בתר רישא גריר, תחת אשר עד עתה דרשו מהתלמידים להיות רבנים שילכו לאוניברסיטה, עליהם לדרוש מהם מעתה שלא ילכו לאוניברסיטה, וכל המרבה בתורה וי"א משובח, ולא המרבה בפילוסופיה, וכן בחינוך הבנים לא יבקשו להם אומנות הבאה ע"י קריאה בספרי מינות, כי על זה כתוב הרחק מפתח ביתה, כי אם יבקשו להם אומנות בהיתר ולא באיסור, והיד ה' תקצר? כי הבא לטהר

מסייעין אותו, בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו, ותחת אשר עד אתה אמרו "נהיה כגוים", יאמרו מעתה "לא נהיה כגוים", ואם ככה יעשו יקוים בהם ובכל ישראל הכתוב ואבדיל אתכם מן עמים להיות לי, וגו'.

קובץ שעורים חלק ב סימן מ"ז